

Silvia Bon Gherardi

OBDOBJE PO PRVI SVETOVNI VOJNI IN FAŠIZEM V ISTRI V DVAJSETIH LETIH

Da bi raziskovanje fašizma v Istri v dvajsetih letih metodološko pravilno utemeljili, moramo to obsežno snov najprej uvrstiti v kronološko shemo, ki ustrezno periodizaciji, kakršno terjajo ne zunanji, temveč notranji razlogi, tj. razvoj fašizma v Istri, obnavlja okvir, ki ga je italijanska historiografija že potrdila in splošno sprejela.¹ Kljub temu je prav, da tudi v Istri ločimo obdobje začetkov, ki sega od časa takoj po koncu 1. svetovne vojne (zima in pomlad 1919) do prihoda fašizma na oblast, tj. do pohoda na Rim, ter drugo fazo razvoja, ki sega do krize, ki jo je povzročil Matteottijev umor, in do začetka diktature januarja 1925. in naposled poznejša leta, ko so bile organizirane strukture, na katere se je opiral fašizem, da bi dosegel množično podporo za svoj režim.

Ugotovitev problemskih vozlišč na nacionalni ravni je seveda koristna, saj odpira raziskovalne smeri, ki veljajo tudi na lokalni ravni, vendar ne smemo pozabiti na specifičnost položaja v Istri, ki je bil pač pogojen z izpostavljenostjo obmejne pokrajine, kjer se je razbohotil (če povzamemo posrečeno definicijo).²

Fašistično gibanje v Julijski krajini je zraslo v akutni fazi ekonomske dezorganizacije, družbenega in političnega razkroja in zmede, po koncu 1. svetovne vojne; bilo je sposobno zbrati nove energije in nove ljudi, se povezati z različnimi gibanji, društvi (tudi športnimi) in intervencijsko usmerjenimi kulturnimi in patriotičnimi združenji (kot sta bila npr. združenje Trento-Trieste in Lega Nazionale), izkoristiti nepokorščino in nasilnost, ki sta se skrivali za razočaranjem in željo pripadnikov bojevniških združenj in mestne drobne buržoazije po ponovnem dvigu, in naposled pridobiti naklonjenost bogate buržoazije, ki so jo sestavljali industrijski in kapitalistični sloji ter zemljiški posestniki.

Razen tega so posebne geografske, zgodovinske in narodnostne okoliščine, pa tudi na mednarodni ravni zastavljeno vprašanje o določitvi novih meja in sklenitvi mirovnih pogodb povzročili, da so bila v Julijski krajini in Istri zelo plodna tla za fašizem, ki se je tu vkoreninil prej kot v drugih italijanskih pokrajinah. Že spomladi 1919 so se v Pulju na sedežu mladinske športne organizacije zbirali simpatizerji fašističnega gibanja, ki se je nato razširilo tudi po drugih istrskih mestih, v Poreču, Labinu in Rovinju. Prav v slednjem je bilo

¹ Gl. Giovanni de Luna: *Fascismo: le origini, Storia d'Italia*. 1. Il mondo contemporaneo, Firenze: La Nuova Italia, 1978, str. 391—404.

² Gl. Elio Aphi: *Italia. Fascismo e antifascismo (1919—1943)*, Bari: Laterza, 1966. »obmejni fašizem«, ki je bil še bolj nasilen in krvoločan kot drugod.

drugo aktivno jedro, ki je že poleti istega leta začelo objavljati *L'Ardito*, prvi izrazito fašistično usmerjeni časopis v Istri.

Že jeseni je šovinistična in revanšistična propaganda obrodila sadove in reška avantura je v prebivalstvu zbudila val navdušenja.

Pod geslom za priključitev Julijske krajine in Reke so razne šovinistične in bojovniške organizacije izkoristile sleherno priložnost (konference, slavnosti ob obletnici prihoda italijanskih čet), da so lahko organizirale navidezno spontane manifestacije, na katerih so z diskretno podporo visokih častnikov in pogosto tudi z aktivnim sodelovanjem vojakov in karabinjerjev usmerjale udeležence v odkrite polemike s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom v Istri ter spodbujale demonstracije in neredne, ki so zaradi nezadostne kontrole pogosto grozili, da se bodo sprevrgli v pustošenje in nasilne akcije.³

Istrske fasci in tržaški fascio je povezovala nekakšna akcijska enotnost,⁴ zato so vsaj spočetka, do začetka leta 1920, verjetno tudi pozneje, vse do pohoda na Rim, delovali sporazumno: njihova dejavnost se je v začetku omejevala na propagandne akcije in na bolj ali manj sporadično izzivanje neredov, ne da bi pri takšnih uličnih nemirih izražali jasne politične cilje in programe.

Fasci so v prvih mesecih leta 1920, pa čeprav le zmedeno, začeli delovati tudi na politični ravni, pri čemer so računali na podporo vlade.

Težak italijanski notranji položaj, nerešeno mednarodno vprašanje, huda razočaranja po prvih mesecih vojaške uprave v Julijski krajini, politične napetosti v Trstu in Istri so spodbudili močno polemičen ton, v katerem je tržaški bojni fascio sestavil spomenico ter jo februarja 1920 izročil generalnemu civilnemu komisarju za Julijsko krajino Antoniu Mosconiju.

Spomenica je naštevala politične, ekonomske in socialne probleme, ki so trli Julijsko krajino in Istro; poleg tega je hotela opozoriti na neizpolnjene obljube in napake v politiki italijanske vlade zlasti glede strateškega vprašanja meja in glede ukrepov in spodbud v kmetijstvu, skušala pa je tudi prikazati zasluge lokalnih fašistov, »prostovoljcev v vojni, cveta našega naroda... vedno večjega števila dejavnih in izrazito italijansko čutečih državljanov, ... mladih ljudi... ki so se vrnili iz vojne ali iz pregnanstva.« Skratka, bila je predstavitev politične skupine, ki se kaže kot zdrava in zvesta sila, na katero se lahko vlada zanese in ki meni, da jo po krivici zatira in preganja prav ta vlada, ter se, kot pravi spomenica, »dobrika svojim najhujšim sovražnikom, brez hvaležnosti pa pozablja na tiste, ki so jo ljubili in ji služili.«⁵

Da bi razumeli stališče oblasti, se nam zdi pomembno, da je spomenica v bistvu dosegla svoj namen; Antonio Mosconi jo je sprejel z velikim zanimanjem in naklonjenostjo ter v spremnem pismu, s katerim je kopijo dokumenta poslal načelniku centralnega urada za nove province Francescu Salati, na koncu izrazil svojo iskreno podporo skupini državljanov, ki se čedalje bolj krepi in ki je »edina organizirana za obrambo italijanskega značaja in družbenega reda«.

³ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 7, b. 53, fasc. Pisino: poročilo poveljstva tržaške cone glavnemu štabu, 10. novembra 1919.

⁴ Gl. Claudio Silvestri: La prima organizzazione dei fasci in Istria, neobjavljen tipkopijski, s. d.

⁵ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 8/1—8/2, b. 58: kopija poročila tržaškega bojnega fascio, naslovljenega na Antonia Mosconija, Trst, 4. februarja 1920.

Zdi se, da je Mosconi doumel, in hkrati tudi upal, da bi ta skupina postala jedro in zgled za nastanek in povezovanje drugih organizacij, za kar si je tudi sam prizadeval pri vseh pomembnejših predstavnikih sleherne stranke reda,⁶ kot potrjujejo njegovi spomini na prva leta italijanske vlade v Julijski krajini.⁷

Salata je v telegrafskem odgovoru, ki dokazuje, da mu niso ugajale kritike, naslovljene na vlado in njeno delovanje, predlagal, naj bi pozvali fascio k primernejšim oblikam in k bolj umirjenemu in realističnemu obravnavanju posameznih problemov, zavrnil pa je sleherno odgovornost vlade za morebitne neredne med ljudstvom.⁸ V tej korespondenci se torej jasno kaže oklevanje oblasti, ki tudi same niso bile soglasne glede stališča, ki bi ga bilo treba zavzeti do nastajajočega fašizma, v resnici pa so že delale v njegov prid, s tem ko so dopustile, da se je razmahnil in si pridobil premoč ne da bi sprejel kakšne resnejše restriktivne ukrepe. Pokazale so celo, da je bila edina stalnica v njihovi politični dejavnosti nenehna in kratkovidna obramba italijanskosti in družbenega statusa quo in ostro nasprotovanje Slovanom in socialistom.

Spomenica je vsekakor zanimiva tudi zato, ker jo je mogoče interpretirati kot dokument, ki ilustrira prvo fazo v političnem delovanju tržaškega in istrskega fašizma; ta faza se je nekako končala s prihodom Francesca Giunte v Trst. Ta je dal dejavnosti fasciov v Julijski krajini novo smer.

Dokument, o katerem govorimo, v resnici povzema vrsto oznak in zahtev, ki izvirajo iz t. i. »levega« fašizma, in zdi se, da zastopa stališča, ki so dokaj daleč od aktivističnega ekstremizma, ki je prevladal v naslednjih mesecih.

Tako je treba npr. opozoriti na jasno stališče o avtonomiji, ki je v naslednjih letih postalo zelo pomembno, ključna pravnoupravna tema v politični razpravi med vlado in političnimi strankami v Julijski krajini ter znotraj fašizma samega, dokler ni 1923 povzročila hude krize.

Spomenica izrecno zatrjuje, da priključitev ne pomeni »ukinitve avtonomije«, in se sklicuje na obljube ministra Nittija, ki je ob umestitvi civilnega komisarja Ciuffellija v Trstu julija 1919 nakazal možnost za podelitev širokih svoboščin in možnost za »upravljanje na novo pridobljenih dežel...«, ki bo, dokler je mogoče, prepuščeno voditeljem« pokrajine same in bi ne bilo koncentrirano v Rimu, da bi se tako izognil »škodljivim posledicam«.

Bojni fascio se je zavzemal za avtonomijo pokrajin in občin ter opozarjal na počasno, a neizbežno prodiranje osrednje birokracije v na novo priključene pokrajine, ki bo uradom v pokrajinah odvzela prožnost in učinkovitost in uvedla vrsto formalnosti, »ki so bile prej hitro opravljene, sedaj pa se izgubljajo v nekoristnem labirintu ministrstev«.

V naslednjih mesecih, tj. od poletja do zime 1920, pa do prvih političnih volitev maja 1921 in upravnih volitev januarja 1922, je prišlo do naglega naraščanja nasilja po vsej Italiji. Začelo se je s prvomajskimi incidenti leta 1920 v Pulju, ki so bili prvi v vrsti krvavih spopadov med fašisti in socialisti; med-

⁶ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 8/1—8/2, b. 58: pismo Antonia Mosconija centralnemu uradu za nove province, Trst, 8. februarja 1920.

⁷ Gl. Antonio Mosconi: I primi anni di governo italiano nella Venezia Giulia, Trieste 1919—1922, Bologna: Cappelli, 1924.

⁸ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, fasc. 8/1—8/2, b. 58: telegram načelnika centralnega urada za nove province Salate Mosconiju, Rim, 26. februarja 1920.

tem ko sile javnega reda niso posredovale, so se vanje vmešavali celo oboroženi vojaki, kot se je to zgodilo med neredi, ki so jih julija 1920 inscenirali v Pulju, menda zaradi splitskih dogodkov, in ki so hudo prizadeli hrvaške kulturne in socialne institucije (Hrvaški krožek in Narodni dom).⁹

Na tem mestu ne bomo analitično preučevali vrste nasilnih spopadov, vendar je treba opozoriti, da je, po izjavi glavnega poveljnika puljske vojaške mornariške garnizije, položaj v mestu zahteval »mного preudarnosti in energije«. ¹⁰ Ni naključje, da sta odprava vojnega stanja, tj. ukinitve izrednih pooblastil, ki jih je imel vojaški poveljnik na podlagi vojnega zakonika, in prehod k popolni upravi civilnih oblasti povzročila probleme pri izbiri upravnega uradnika, ki bi opravljal to zahtevno nalogo. Odločitev o tem je prišla šele avgusta 1920, leto dni pozneje kot drugod v Julijski krajini.

Tudi puljski civilni komisar sam je opozarjal na napet položaj in celo zatrdil, da je »predrznost fascija, ki se zanaša na zaščito in pomoč vojaških oblasti« postala poleti 1920 preveč nevarna za javni red.¹¹

Vsekakor so oblasti krivdo za takšen položaj pripisovale politiki enotne socialistične stranke, taktičnim napakam njene puljske sekcije, nerazsodnosti in neizobraženosti njenih voditeljev, razbijaški dejavnosti in ostremu besednjaku puljskega socialističnega dnevnika *Il Proletario*, njegovi zmedeni narodnostni in ekonomski politiki in podpihovalcem, ki niso bili italijanske narodnosti. Vse to naj bi povzročilo združitev konservativnih sil, ki so se strnile okrog gibanja maloštevilnih lokalnih nacionalistov ter ustanovili trden nacionalni bojni fascio.

Medtem ko je fascio, da povzamemo besede iz poročila civilnega komisarja, dobival »spodbudo in veliko pomoči« pri vojaških oblasteh, pa so odgovornost za to, da je med oficirji in vojaki v kasarnah nastajalo ozračje, ki ga je bilo čedalje težje zadržati v mejah discipline, pripisovali trmoglavi politiki in besedni napadalnosti socialistov, ne pa politiki vojaških oblasti; dovolj je, da na tem mestu omenimo le dejavnost centrov za politično informiranje, tj. uradov ITO, da lahko uvidimo absurdnost omenjenih trditev oblasti.

V takšnem položaju v Pulju je bilo dovolj, da je vulgaren napad na Benita Mussolinija na neki konferenci povzročil, da je prišlo do medsebojnih groženj, provokacij in nasilnih akcij, ki so se končale z umorom karabinjerja, s požigom in uničenjem Delavske zbornice in poškodovanjem drugih sedežev socialističnih organizacij.¹²

Leto 1920 se je končalo z vsesplošno pasivno bilanco zaradi razočaranj na ekonomskem področju, ki so zasenčila upe v industrijsko izgradnjo, ki sta jo

⁹ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, b. 53, fasc. 7/5, sottofasc. 7/5, 1920, Pola: neredi zaradi splitskih dogodkov.

¹⁰ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/17: sporočilo mornariškega ministrstva, V. oddelek, I. sekcija, predsedniku ministrskega sveta, Rim, 12. avgusta 1920: nanaša se na pismo puljske vojaške mornariške garnizije vrhovnemu poveljstvu.

¹¹ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, b. 53, fasc. 7/5, Pola: Incidenti, ki so povzročili napad na Delavski dom in njegov požig, poročilo civilnega komisarja Mosconija načelniku centralnega urada za nove province, Trst, 28. septembra 1920: nanaša se na poročilo civilnega komisarja, Pulj, 25. septembra 1920.

¹² ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, b. 53, fasc. 7/5, Pola: že cit. poročilo z dne 28. septembra 1920.

napovedala prehod ladjedelnice Scogli Ulivi v zasebno last in operacija, v kateri so skupine italijanskih kapitalistov kupile najpomembnejše rudniške in ribiške družbe na istrskem polotoku; načrt je propadel, ne da bi pustil kakršnekoli posledice v proizvodnji, kar je močno oslabilo delavski razred, pa tudi kmete, ki so bili odtrgani od tradicionalnega tržišča v avstroogrskem zaledju, na katere je pritiskala konkurenca podobne proizvodnje italijanskega kmečkega juga, kar se je še posebej poznalo pri vinu, ki ga ni bilo moč spraviti v prodajo, medtem ko so cene kmetijskih pridelkov naglo padale.¹³

Konservativne in reakcionarne buržoazne stranke in zemljiški posestniki, ki so že od konca vojne naprej navadno imeli vlogo vodilnega političnega razreda v istrskih mestih, so na takšno hudo depresijo odgovorili z ustanovitvijo koalicije in se tako pripravljali na bližnje politične volitve leta 1921, da bi se lahko bodisi postavili po robu politični in pogodbeni moči delavskih slojev ali jo vsaj zmanjšali.

Volitve leta 1921, ki jih glede na obseg te študije na tem mestu ni mogoče natančneje obravnavati, so bile preizkusni kamen za istrski fašizem, ki se je zato, da bi ga konservativne in zmerne buržoazne sile sprejele kot stranko reda, podvrigel »čiščenju«, s tem da je odslovil najbolj kompromitirane skvadriste; podobne skrbi so imele tudi liberalnonacionalne politične sile in vlada, ki so aprila, mesec dni pred volitvami, dale natančna navodila civilnim komisarjem, kako naj preprečijo, da bi se krepila propaganda proti Slovencem in Hrvatom, zlasti še po dogodkih v Proštini in po zasedbi raških rudnikov. Novi voditelji lokalnega fascija, verjetno Francesco Giunta, ki je bil že splošno priznan kot vodja fašizma v Julijski krajini, so po izjavi oblasti zagotovili, da se ne bodo več spuščali v takšne akcije.¹⁴ Začasno so torej ustregli želji in skrbi oblasti, od česar so imeli nedvomno korist. Zanimivo bi bilo analitično rekonstruirati vprašanje volilnih okolišev, ki jih je organiziral Francesco Salata tako, da je vsekakor favoriziral italijansko in slovensko buržoazijo v škodo proletariata s tem, da je prevzel sistem nekdanjih avstrijskih kolegijev v Gorici, Trstu in Istri.¹⁵

Fašisti so predlagali združitev volilnega kolegija v Trstu z istrskim volilnim kolegijem in povzročili, da se je ta misel uveljavila v številnih istrskih občinah: nekateri župani (npr. v Piranu, Bujah in Nerezinah) so poslali protestne telegrame, ki so bili — nenavadno — napisani vsi z isto pisavo, in v katerih so izrazili svoje nasprotovanje enotnemu volilnemu kolegiju, ki ga je določil Salata, kar naj bi po njihovi izjavi nedvomno pripomoglo k zmagi slovanske večine nad Italijani; prav tega pa so se nacionalisti in fašisti najbolj bali.¹⁶

¹³ Claudio Silvestri: *Strutture e forze sociali e politiche nella società istriana degli anni »venti«*, v *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*, V. letnik, april 1977, št. 1, str. 28—33.

¹⁴ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: telegram civilnega generalnega komisarja Mosconija predsedniku ministrskega sveta, Trst, 11. aprila 1921.

¹⁵ Gl. Claudio Silvestri: *Sinistra e destra fascista alle elezioni triestine del 1921*, v *Trieste*, XV. letnik, 1968, št. 85, str. 17—19.

¹⁶ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, fasc. 8/15: telegram piranske občine predsedstvu ministrskega sveta, Piran, 26. marca 1921; telegram župana Tutitja predsedstvu ministrskega sveta, Buje, 28. marca 1921; telegram izrednega komisarja Bracca predsedstvu ministrskega sveta, Nerezine, 2. aprila 1921.

Tudi ustanovitev nacionalnih blokov kot združenj konservativnih sil, ki so delovale proti Slovanom in proti komunistom, bi bilo treba podrobneje preučiti. Dovolj je, da na tem mestu opozorimo na občutljivo operacijo, ki jo je predstavljala ustanovitev istrskega bloka aprila 1920, ko je bilo navzočih okrog 300 predstavnikov iz istrskih mest in trgov. Najbolj se je razvnela razprava o vprašanju, ali naj poleg strankarskih združenj pristopijo k bloku tudi društva, ki niso bila organizirana kot politične stranke, npr. nacionalistično usmerjena društva. Giunta in z njim istrski fašisti so se postavili temu predlogu po robu, ker je hotela fašistična stranka sama voditi krilo skrajne desnice, da bi se enakopravno pogajala z drugima dvema strankama, socialističnoreformistično in nacionalnodemokratsko, s katerima se je združila v bloku. Za delegate v direktorij je bilo izbranih šest predstavnikov posameznih strank, poleg tega pa še en predstavnik nekdanjih borcev, ki je sicer imel posvetovalno, ne pa glasovalne pravice: za istrski bojni fascio v Pulju Luigi Bilucaglia, v Poreču Andrea Mazzolini, v Piranu Adriano Petronio, v Rovinju Renato Rocco, v Pazinu Emilio Zucconi, v Voloski Giovanni Corrado. Bilucaglia je bil izvoljen za predsednika devetčlanskega direktorja, ki je nato določil kandidate istrskega bloka, in sicer poleg Bilucaglie samega, ki je zastopal bojni fascio v Pulju, še Luigija Albaneseja za bojni fascio v Poreču, Giovannija Mracha za Pazin, G. Pesanteja za nacionalno demokratsko stranko v Oprtlju, A. Pogatschniga za nacionalno demokratsko stranko v Poreču in A. De Bertija za socialistično reformistično stranko v Pulju.¹⁷

Interna pogajanja niso zadovoljila niti lokalnih niti osebnih interesov; nezadovoljstvo se je kazalo tudi med številnimi vplivnimi osebnostmi nekdanje liberalne skupine, ki niso bile včlanjene v nobeno stranko, ter zato niso mogle voditi bloka in biti izbrane za njegove kandidate in so tako izgubile vodilni položaj, ki se jim je zdel samoumeven in ki so ga njihove družine že od nekdanj imela kot nosilke klientelne oblasti v istrskih mestih.

Tudi lokalpatriotskim interesom nekaterih večjih kmetijskih središč, kot je bil Vodnjan, ni bilo zadoščeno: mesto je v takem primeru ostalo brez svojega predstavnika in pričakovanja lokalnega kandidata se niso izpolnila. Nezadovoljstvo je doseglo tolikšno stopnjo, da so se nekaj časa bali ustanovitve gibanja, ki bi se razvilo v neodvisno stranko, iz katere bi lahko izšla konkurenčna lista, za katero bi se sporazumeli Pulj, Vodnjan in kaka pomembna lokalna osebnost.¹⁸

Pred volitvami so nasilne akcije postale vsakdanji pojav v vseh majhnih in velikih istrskih središčih.

Volitve so potekale v napetem ozračju in zastraševanju, tako da je bilo slovenskim in hrvaškim volilcem komajda mogoče, da bi se nanje mirno pripravili in svobodno opravili svojo volilno pravico. To je bil razlog za intervencijo uglednega dnevnika *The Times* pri italijanskem veleposlaniku v Londonu, ki je zahteval pojasnila in podrobne podatke o zadevi.¹⁹ Načelnik centralnega urada za nove province Salata je seveda zanikal kakršnekoli nereda in je na-

¹⁷ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: poročilo puljskega civilnega komisarja Anze načelniku centralnega urada za nove province, Pula, 16. aprila 1921.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: telegram ministra Sforze Salati, Rim, 21. aprila 1923.

sprotno celo poudaril nemoteno sodelovanje »drugojezičnega« prebivalstva v pripravah na volitve²⁰ in na volitvah samih, ker so bila fašističnemu tisku, čeprav le s pičlim rezultatom, dana navodila, da bi se, kot smo že omenili, tako izognili hudi propagandni kampanji proti Slovanom.

Vsekakor je bil najbolj viden rezultat volitev maja 1921 ta, da je fascio dokazal svojo politično spretnost manevriranja najprej znotraj istrskega bloka, nato, v še bolj pomembni fazi, tudi na volitvah samih.

Zmago nacionalnega bloka z izvolitvijo fašistov Bilucaglie, Albaneseja in Mracha, socialističnega reformista De Bertija in nacionalnega demokrata Pogatschniga so istrski fašisti izkoristili za to, da so si pridobili absolutno premoč v lokalnem političnem življenju; Antonio De Berti, direktor puljskega dnevnika *L'Azione* in vodja istrske socialističnoreformistične stranke, se je šele potem, ko je na svoji koži izkusil nemoč, da bi si ustvaril lastni politični prostor, umaknil v zasebno življenje in po pohodu na Rim izstopil iz uredništva časopisa ter se odrekel svojemu sedežu v parlamentu.

Leve politične sile, ki so bile po livornskem kongresu januarja 1921 razcepljene, so bile bodisi premagane ali pa so po uporu v Proštini in labinski republiki izgubile sposobnost širše politične organizacije; zaradi divjanja udarnih oddelkov in uličnega nasilja so se umaknili v defenzivo in tako prepustile iniciativa fišistom. Le-ti, organizirani na podlagi novih in napadalnih tehnik, so se mobilizirali vsak dan in se z avtomobili in kamioni hitro premikali po Istri iz enega kraja v drugega, se postavljali v nasilnih akcijah, poniževali, pretepali in celo ubijali drugače misleče ljudi, nenehno izzivali »drugonarodno« prebivalstvo in inteligenco, učitelje in duhovnike, plenili in uničevali slovenske in hrvaške organizacije in institucije (banke, kulturne krožke), Narodne domove, delavske zbornice in sedeže strank, v katerih so se včasih zaman zabarikadirali socialisti in komunisti. Vodjem istrskega fašizma Albaneseju, Bilucaglii in Mrachu ter Giunti v Trstu se ni zdelo odveč sodelovati v takšnih nasilnih akcijah.²¹

Poglavitno in grozečo nevarnost so za oblast še vedno predstavljale opozicijske stranke in zahteve ljudi neitalijanske narodnosti po večji demokraciji; izjave o zvestobi slovenskih in hrvaških poslancev niso odvrnile vladajočih krogov, da zahtev po strpnosti in narodnostnih ali nacionalnih zahtev ne bi imeli za moteč element. Sicer pa je značilno, da se je Mosconi, generalni vladni komisar za Julijsko krajino, zvečer 28. oktobra 1922 udeležil banketa, ki so mu ga priredili tržaški meščani, in se od njih poslovil z zanosnim govorom, v katerem je na kratko orisal svoje delovanje, ki je bilo usmerjeno v spodbujanje italijanskosti in patriotizma v na novo pridobljenih ozemljih.²²

Organizacija fascija, ki je že takoj po upravnih volitvah januarja 1922 utrdila svojo uradno navzočnost v Istri s tem, da je ustanovljala nove fascie v vseh pomembnejših mestnih središčih in se vgnezdila v občinski upravi v številnih mestih, si je po pohodu na Rim kot vladna stranka skušala nadeti bolj legalno obliko.

²⁰ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, cat. 8, b. 71, fasc. 8/15: telegram načelnika centralnega urada Salate ministru za zunanje zadeve, Rim, 22. aprila 1921.

²¹ ACS, Ufficio nuove province. Presidenza del Consiglio, cat. 7/1—7/25, b. 54.

²² Gl. Antonio Mosconi: *I primi anni...*; *Discorsi. Al banchetto di saluto offerto dai cittadini*, str. 281—293.

Tudi istrski fašizem, ki je po besedah puljskega podprefekta Dell'Erbe v pismu provincijskemu sekretarju istrskih fasciov Emiliu Zucconiju, dal »doslej toliko lepih dokazov... občudovanja vredne discipline in patriotizma«, se je moral ukloniti strogim opominom in navodilom, ki jih je razglasil Mussolini.²³

Podprefektovo pismo nato izrecno pravi, da nekontrolirane nasilne akcije niso več dovoljene. Lokalna vodstva morajo kaznovati vse tiste, ki kršijo navodila in s svojo nedisciplino povzročajo neugodno ozračje med državljani ter tako »načenjajo ugled, ki si ga je fašizem s svojimi zaslugami pridobil med ljudstvom«. ²⁴

V fašizmu se je moralo ukoreniniti spoznanje, da se nihče ne sme več postavljati nad državo in da se morajo vsi pokoravati oblasti, ki jo predstavlja prefekt kot edini in izključni predstavnik centralne vlade v svojem okrožju. Fašizem je tako odgovoril na pričakovanja reakcionarnih in konservativnih sil velike industrijske, kapitalistične in zemljiške buržoazije, pa tudi zmernih sil, ki so računale z njim kot stranko reda. Tudi fašizem je iz tega položaja izšel z nekaterimi omejitvami in je tudi sam moral, da tako rečemo, nekaj plačati tistim, ki so ga podpirali v prvih letih njegovega srditega boja z levimi silami. Razen tega je treba omenjenemu dokumentu na rob omeniti še eno ugotovitev splošnega pomena, ki je bila na lokalni ravni lahko koristen kazalec tistega, kar se je dogajalo v vladnih vrhovih. Dokument namreč obsega izjavo, izrečeno v tonu, ki ne dopušča ugovora, o nameri, da se nova organizacija države oblikuje po zgledu centralistične birokracije, ki je značilna za avtoritativno institucijo. Iz dokumenta je jasno, da je razprava o možnosti, da bi vzhodnim provincam dodelili posebne avtonomije in decentralizirane oblike pokrajinske uprave, doživela popoln polom.

Razprava, ki se je živahno začela bodisi na centralnem sedežu centralne konzultativne komisije²⁵ ali pa na lokalni in provincijski ravni s pokrajinsko konzultativno komisijo²⁶ in z izrednim provincijskim odborom v Poreču,²⁷ je zajela, kot smo že omenili, vse politične sile v Julijski krajini in odgovorne predstavnike vlade.

Fašistična stranka se je glede tega problema, ki je bil temeljnega pomena za prihodnje upravljanje javnih zadev v Trstu in Istri, razcepila, ker so bila stališča v njej dokaj različna, pozneje, po 1922, pa so postala celo nespravljiva: na eni strani so bili zastopniki trde linije, ki so se zavzemali za takojšnjo uvedbo zakonodaje, ki je bila v veljavi v starih provincah, češ da bi vsako drugačno ravnanje lahko popačilo politični in nacionalni pomen priključitve, na drugi strani pa zagovorniki prožnejše linije, ki je sicer predvidevala sprejetje italijanskih zakonov, vendar pa tudi omogočala njihove spremembe po zgledu

²³ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. 2: pismo puljskega podprefekta Dell'Erbe provincijskemu sekretariatu istrskih fasciov, Pulj, 9. januarja 1923.

²⁴ Ibidem.

²⁵ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, Archivio di gabinetto, cat. C 2/1, b. 23, fasc. 11.

²⁶ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, Archivio di gabinetto, cat. 2/1, b. 25, fasc. 4.

²⁷ ACS, Ufficio nuove province, Presidenza del Consiglio, Archivio di gabinetto, cat. C 2/1, b. 23, fasc. 10.

avstrijskih zakonov, ki so jih na splošno imeli za boljše,²⁸ npr. o davčnih dajatvah in šolskih ustanovah; na eni strani so bili Giunta, v Istri federalni provincijski sekretar Zucconi, Bilucaglia in vsi tisti, ki so prevzemali politična stališča, ki so prihajala iz Rima, na drugi strani pa Luigi Albanese, ki je zastopal vedno ostrejša stališča, kolikor bolj je fašizem razočaral pričakovanja po pomoči v gospodarstvu.

Na zborovanju istrskih županov je Albanese opozoril na »obupno revščino« v provinci, ki — »nova kolonija (italijanske) kraljevine« — trpi zaradi lakote in brezposelnosti, medtem ko hotelirstvo propada in dajatve v kmetijstvu vedno bolj naraščajo.²⁹ Albanesejevo opozorilo je zbudilo takojšnjo reakcijo istrskega fašizma.³⁰ Ta je nanj odgovoril bodisi v obliki splošno izraženih protestov³¹ in formalnih izjav nedeljene podpore fašizmu ali pa z osebnimi žalitvami³¹ in obtožbami o politični neodgovornosti, tako da je Albanese nekaj mesecev pozneje izstopil iz izvršnega odbora fašistične stranke, obdržal pa je poslanski mandat v parlamentu, ki si ga je pridobil na podlagi ljudskega soglasja.³²

S tem se je začela ena prvih hudih kriz znotraj istrskega fašizma, ki so si v dvajsetih letih sledile druga za drugo in ki so značilne ne samo za puljsko sekcijo, ampak tudi za sekcije v drugih bolj ali manj pomembnih središčih, kot so bila, da navedemo samo nekatera, Vižinada, Galizana, Rovinj, Poreč in Pazin.³³

Kriza leta 1923 je zajela vse vidnejše predstavnike istrskega fašizma, pri čemer so bile razlike verjetno večje pri vrhu, pri majhnih lokalnih oblastnikih, ki sta jih gnala stremušstvo in želja po osebni uveljavitvi, in ki niso hoteli spravljati v slabo voljo voditeljev, kot sta bila Giunta in Farinacci, s katerimi so bili povezani, kot pa v bazi sami, ki je izražala nezadovoljstvo nad upravo lokalnih političnih voditeljev. Ti so bili po splošnem mnenju nesposobni in nedejavni, kar je zbuvalo v bazi skrbni zaradi ekonomskih razmer v Istri,³⁴ in prav v bazi je prišlo do nekaj solidarnostnih manifestacij z Albanesejem.³⁵

Nesoglasje med puljsko sekcijo in provincijsko federacijo se je nadaljevalo tudi potem, ko je bil direktorij puljskega fascia odstavljen in je bil za pooblaščenega komisarja imenovan Emilio Zucconi. Temu imenovanju so nasprotovali z uličnimi sprevodi, javnimi manifestacijami in pretepi: Zucconija so med drugim obtoževali, da je povezan s prostožidarstvom,³⁶ ki ga je Mussolini prav v teh mesecih prepovedal, razglase z njegovim podpisom so mladi demonstranti trgali z zidov in jih mazali. Intervencijam puljskega prefekta Giannonija, tržaškega prefekta Crispa Moncade, Giunte, Mracha in Bilucaglie se ni posrečilo

²⁸ Gl. Francesco Salata: *Il nuovo governo e le nuove province*, v *Le nuove province*, III. zv., december 1922.

²⁹ *L'Azione*, 10/4—1923, št. 86: Un convegno di sindaci istriani che parla chiaro.

³⁰ *L'Azione*, 11/4—1923, št. 87: Un telegramma del sindaco di Parenzo.

³¹ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: telegram prefekta Giannonija, ministrstvu za notranje zadeve, Pulj 20. aprila 1923; navaja hude žalitve, ki jih je poslanec Bilucaglia izrekel na račun poslanca Albaneseja.

³² *L'Azione*, 14/7—1923, št. 167: L'on. Albanese esce dal partito fascista.

³³ Gl. *L'Azione* v letih od 1923 do 1926, passim.

³⁴ AIR, b. LXIV, Presidenza del Consiglio, a. 1924, fasc. 1—1.11, sottofasc. Pola, pratica n. 2789: poročilo Silvestra Silvestrija, Pulj, 24. septembra 1924.

³⁵ *L'Azione*, 15/4—1923, št. 91: Echi dei congressi dei sindaci istriani.

³⁶ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: telegram prefekta Giannonija ministrstvu za notranje zadeve, Pulj, 7. avgusta 1923.

ustaviti vrste sporov, tako da je na poziv lokalnih osebnosti interveniral sam Mussolini s telegramom, v katerem je dogodke ostro obsodil. Posebej je bil ogorčen zaradi javnih manifestacij (ki jih je označil za »v preteklost obrnjene in nevredne burke«) pred presenečenim prebivalstvom, ki se je, po Mussolinijevih besedah, morda tudi zabavalo spričo očitnih znamenj pomanjkanja ugleda in sposobnosti samoobvladovanja, ki so jih izkazovali pripadniki stranke, namesto da bi bili zgled vsemu narodu. Zato je Mussolini pooblastil puljskega prefekta, da lahko intervenira celo z orožjem in zatre sleherni poskus, ki bi kalil javni red.³⁷ Položaj, ki ga je naposled prevzel v roke Giunta, ki je tudi osebno interveniral, a brez uspeha, da bi izgladil nesoglasje: zaradi nenehnih disciplinskih prekrškov in provokacij, kot sam pravi, kažejo prebivalstvu »žalostno podobo« (fašizma), je zahteval čimprejšnji prihod člana direkcije, ki bi imel pooblastila, da razreši nevzdržni položaj.³⁸

Takšno vmešavanje tržaškega fascija v notranje zadeve istrskih fasciov je navelo vprašanje, ali naj bodo le-ti v večji ali manjši meri odvisni od Trsta, o čemer so veliko razpravljali v naslednjih letih. Po drugi strani pa je v Istri in v Pulju obstajala tudi smer, ki je bila v imenu domnevnih ekonomskih, političnih in zgodovinskih potreb naklonjena združitvi s Trstom.³⁹

Istrski fašizem je resda nastal pozneje kot tržaški; v prvih letih je oba, kakor smo že omenili, povezoval nekakšen akcijski sporazum; toda po 1922 so istrskim fasciom postajale tržaške intervencije čedalje bolj nadležne, medtem ko je Trst videl v Istri nekakšno naravno tržišče, zaledje, nad katerim naj bi uveljavil svojo kulturno in gospodarsko premoč in iz njega izvlekel dobičke.

Leto 1923 je po mojem mnenju pomembno leto v zgodovini lokalnega fašizma: označuje trenutek prehoda in potemtakem tudi krize, ko se je pokazala vrsta problemov, ki so, ker niso bili takoj rešeni, ostali predmet interne razprave v naslednjih letih, medtem ko lahko rečemo, da se je začetna faza končala v mesecih takoj po pohodu na Rim.

V istrskem fašističnem gibanju je bilo aprila 1923 72 sekcij in 22 podsekcij s 7000 člani, med katerimi je bilo, kot zatrjuje pomembno poročilo političnega sekretarja Zucconija, tudi precejšnje število ljudi slovenske narodnosti. Vzponredno se je razvijalo tudi sindikalno gibanje, tj. Camera di lavoro italiana (Italijanska delavska zbornica), ustanovljena že 1919, in je štela skupaj 5000 članov, ki so bili po vseh večjih mestih; v Pulju je delovala tudi posebna provincijska skupina, ki naj bi preučevala pglavitne probleme.⁴⁰

Tudi če tem velikim številkam ne verjamemo popolnoma, zlasti tistim, ki se nanašajo na razvoj sindikalnega gibanja, je vendarle mogoče razumeti optimizem lokalnih voditeljev; fašizem v Istri se je »sijajno razvil« na začetku dvajsetih let, nato pa so politične in ekonomske težave začele groziti, da bodo njegov razvoj zavrle. Tisk je zaman čakal na pomoč, ki jo je vlada sicer obljubila, in je bil v težkem položaju; fašistični časopis *Istria nuova* je imel primanj-

³⁷ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: Mussolinijev telegram puljskemu prefektu, Rim, 10. avgusta 1923.

³⁸ ACS, Ministero dell'Interno, PS 1923, cat. G 1, b. 97, sottofasc. Pola: Giuntov telegram ministru za notranje zadeve Bianchiju, Trst, 11. avgusta 1923.

³⁹ AIR, b. LXIV, Presidenza del Consiglio, a. 1924, fasc. 1—1.11, sottofasc. Pola, pratica n. 2789: že cit. poročilo S. Silvestrija.

⁴⁰ ACS, Ministero dell'Interno, PS. 1923: poročilo političnega sekretarja Emilia Zucconija predsedniku ministrskega sveta, Pulj, 30. aprila 1923.

kljaj, ki se ga, kot se je zdelo, skoroda ni dalo pokriti, v resnici pa to govori o majhni razširjenosti *L'Azione*, ki ga je urejal Giovanni Mrach in ki se z ekonomskega in delničarskega stališča nikoli ni popolnoma rehabilitiral in zato ni mogel zadovoljiti najbolj nespravljljive fašistične baze; premajhno prizadevanje puljskega glasila gre pripisati dejstvu, da je večina uredništva bila še vedno ista kot prej, ko je delala za A. De Bertija, in se zato ni bilo mogoče zanesti na njeno zvestobo fašizmu. Tudi na tem področju se je kazala potreba po nečem novem. Strukture, ki so obstajale pred prihodom fašizma na oblast, kot je bila npr. prav *L'Azione*, niso bile več zadostne. V naslednjih letih, ko sta omenjeni dve glasili dokončno prenehali izhajati, sta nastala dva bolj uradna in bolj »usmerjena« časnika: ustanovljena sta bila dnevnik *Il Corriere Istriano*, glasilo fašistične stranke, in revija *Nuovo giornale*.

Ustanovitev prostovoljne milice za narodno varnost, ki je zamenjala ukinjene in razpuščene udarne oddelke, je bila v začetku sprejeta z navdušenjem: vanjo se je vpisalo zelo veliko fašistov,⁴¹ in v kmetijskih središčih, kot sta Vodnjan in Vižinada, so bile marca 1923 ustanovljene prve milice.⁴²

Naš pregled istrskega fašizma končujemo sredi dvajsetih let in puščamo ob strani vrsto problemov, ki bi jih bilo treba še natančneje raziskati. Vrsto pomembnih vprašanj bo treba še preučiti; naj navedem samo nekatera: funkcijo zemljiških posestnikov v začetni fazi razvoja fašizma; odnos med mestom in podeželjem in vlogo podeželskega prebivalstva v politiki; vključenost Slovencev in Hrvatov v fašizem; stališče Cerkve do fašizma itd.

Prevod: Aleš Rojec

Summary

THE PERIOD AFTER WORLD WAR I AND FASCISM IN ISTRIA DURING THE TWENTIES

On the basis of archives and literature the author discusses the development of Fascism in Istria, dividing it into three periods: from the end of World War I until the time when Fascism came into power, i. e. the march on Rome, the period leading up to the crisis generated by the murder of Matteotti, and, finally, the later period during which structures were formed the aid of which Fascism sought in order to gain the support of the masses. The author deals mainly with the period leading up to the crisis generated by the political and social circumstances in Istria in the middle of 1923.

⁴¹ Ibidem.

⁴² *L'Azione*, 2/3—1923, št. 53: Dignano-Milizia Nazionale in 22/3—1923, št. 70: Višnada-Milizia fascista.